

Анна ГАМАШ

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ОБРАЗУ ВІДЬМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТ.

Тема відьомства, широко репрезентована у фольклорі, стала вдячним матеріалом для художньої літератури. Відбулося це порівняно недавно, головню з того часу, коли розпочалися серйозні дослідження цього своєрідного пласту українського фольклору. Сформовані упродовж багатьох століть, оповиті буйною та яскравою фантазією, народні уявлення про відьму ніби виплеснулись на сторінки етнографічних альманахів та спеціальних наукових розвідок. Так було покладено початок опрацюванню у красному письменстві зовсім нової теми, табуованої аж до ХІХ ст. Українська література придбала живий і цікавий образ відьми, причому письменники, створивши його, майже сліпо йшли за розповідями бувальців чи користувалися науковими джерелами. У літературі відбився загальний погляд на постать відьми, позначений подвійністю сприймання: перше, народжене страхом перед таємничим і мало зрозумілим світом походження відьми, її взаємин з нечистою силою; друге, можливо, похідне від першого, спричинене щирим гумористичним замилюванням, іронією, відвертим несприйняттям усерйоз усього, що було овіяне демонологічними уявленнями. Причиною такого бурхливого розвитку образу стало своєрідне розпруження стисненого віками людського бажання пізнати світ у всіх його проявах. Звідси таке засилля різноманітних свідчень про природу відьми, такий різнобій у тлумаченні цього образу жінки-демона. Те, що заборонялося навіть згадувати, стало предметом художнього змалювання. Перед читачем розкрилася оригінальна картина світу простих смертних та фантастичних істот, здатних своїм надзанням змінювати людські долі.

Одним з перших "обезсмертив" жінку-демона І. Котляревський у своїй "Енеїді". Переосмислюючи на власний кшталт твір Вергілія, він ототожнив образ Кумської Сівілли з храму бога Аполлона з типовою сільською ворожкою та знахаркою, назвавши її досить промовисто: "відьма злая", "Яга". Змальовуючи її, письменник користувався стереотипними уявленнями про відьму як жінку з досить непривабливою зовнішністю: "Бабище старая, крива, Горбатая, сухая, Запліснявіла, вся в шрамах; Сіда, ряба, беззуба, коса, Розхристана, простоволоса, І, як в намисті, вся в жовнах" [1, с. 68]. Промовистою є й така "самохарактеристика": "На світі всячину я знаю, хоть і нікуди не ходжу, І людям в нужді помагаю, І їм по звіздах ворожу: Кому чи трясцю одігнати, Од заушниць чи пошептати, або і волос ізігнать: Шепчу – уроки проганяю, переполохи виливаю, гадюк умію замовлять" [1, с. 70]. Те, що Сівілла здатна творити добро, служити людям, свідчить про "родимість" відьми (за усталеною класифікацією про два типи відьом).

Прямо протилежно змальовує І. Котляревський фурію Тезіфону: "Яхидніша од всіх відьм, Зла, хитра, злобная, запекла, Робила з себе скрізь содом" [1, с. 136]. Ця відьма здатна до перетворення: "І перекинулась клубочком, Кіть-кіть з Олімпа, як стріла; Як йшла черідка вечерочком, К Аматі шусть – як там була!" [1, с. 138]. Вона

миттєво може змінити настрої і переконання людини, призвести до лиха, оскільки "До людських бід вона швиденька, і горе миле їй було" [1, с. 140].

Загалом, у І. Котляревського образ відьми має суто показовий характер. Очевидно, що показ фантастичних картин загробного світу чи піднебесся відвертає увагу від самої відьми; у процесі сприймання жінки-демона немає того ефекту таємничого, потойбічного маєстату, що охоплює слухача при розповіді очевидця про зустріч з нечистою силою. Більше того, письменник малює ці дві різні постаті у творі (Кумську Сівіллу і Тезіфону) нібито з протилежними ознаками, а проте вони логічно взаємодоповнюють одна одну. І. Котляревський не полишив поза увагою такого прояву подвійності природи відьми.

Зацікавлення фольклорною тематикою у художній літературі на початку XIX ст. призвело до появи у ній фольклорно-фантастичної течії, на що вказує В. Шевчук: "Романтики-оповідачі найбільше черпали саме з джерел демонічного народного оповідання і саме на цій основі створили явище романтичної фантастичної новели. Матеріал вабив їх своєю екзотичністю, яка давала можливість вразити читача, зацікавити його, пострашити, захопити" [2, с. 5]. Такий задум романтиків, за В. Шевчуком, спричинив появу двох типів фольклорно-фантастичного оповідання – екзотичного і дидактичного.

Зачинателем традиції екзотичного фольклорно-фантастичного оповідання на основі народних демонологічних легенд справедливо вважають Миколу Гоголя. Поруч з чортом, улюбленим його персонажем, є відьма. Присутність її на сторінках "Вечора перед Івана", "Травневої ночі, або Утоплениці", "Запропалої грамоти", "Ночі перед Різвлом", "Вія" надає незабутнього чару слову письменника. М. Гоголь прагне показати відьму якнайяскравіше: вона з'являється перед читачем як собака, що раптово перетворюється в кицьку, потім у незугарну стару бабу; в іншому місці – це вже гарна панянка чи поважна молодиця. Письменник не шкодує фарб, аби змалювати жінку-демона, і подекуди страшне і потворне зображення, здатне наганяти панічний страх, змінюється майже карикатурним образком (скажімо, у "Ночі перед Різвлом"). Гоголева відьма чаклує, знається з чортом, літає, гуляє на шабаші – одне слово, забавляє уяву читача.

У М. Гоголя відьма не стоїть осібно від інших фольклорних істот, якими насичені "Вечори на хуторі поблизу Диканьки", вона сприймається так само логічно і місце її у творі настільки ж виправдане, як і в пісні. М. Гоголь змальовує відьму такою, якою одне покоління передає її іншому: вродлива і потворна, зла добродійка, запекла і хвацька гультяйка, яка мешкає собі то глибоко в пуші, то поруч з найповажнішими людьми. Усе це він робить з однією настановою: "захопити, часом посмішити, донести до нього (читача.– А.Г.) хвилюючу народну поезику українського народу" [2, с. 5]. Оце "хвилююче", певною мірою екзотичне обов'язково передається читачеві через усвідомлення того тісного зв'язку між світом людським і демонічним, який перетинає буття сотнями своїх розгалужень. І обов'язково посилюється після того, як перед читачем відьма постане у різних своїх подобах, де-не-де просто закохуючи в себе; в іншому місці здатна налякати до смерті ("Вій"). Її люблять, на неї зважають, знають, як її виявити й як врятуватися від неї – ось яка постає перед нами Гоголева відьма.

Така традиція показу відьми знайшла у літературі послідовників. Серед них і О. Сомов, автор "Київських відьом". Сповідуючи романтичні принципи та наслідуючи Гоголів спосіб реінкарнації народного демонологічного оповідання в барвисту картину фантастичного твору, О. Сомов додав нових штрихів до

загальних обрисів відьми в українській літературі. В оповіданні "Київські відьми" він уже не брався, як М. Гоголь, викладати з маленьких камінчиків блискучу смальту образу відьми, вихоплюючи майже випадково ту чи іншу рису й досягаючи так ефекту несподіваного, неочікуваного, таємничого. У О. Сомова жінка-демон цілком відображає народні уявлення, вона "передбачувана" у своїх діях, бо різко конкретизується в постаті Марусі Ланцюгівни, доньки відьми. Письменник майстерно покаже і кагал київських відьом, аби відкрити систему уявлень про юрбу дияволиць (зокрема, шабаш – епізод, який фольклорною фактурою та жвавистю показу значно переважає сцену сатанинського балу в "Запропалій грамоті" М. Гоголя). Але головна увага письменника прикута до образу Катрусі. Як і в народних переказах, у творі О. Сомова відьма-мати силоміць відводить доньку на шабаш, і та з чотирнадцяти років відьмує, готує чарівне зілля й літає на зібрання: "Коли вода в горщику завирувала білим джерелом, то над ним наче грім проторохтів. Нарешті, звідки не візьмись пискливий і різкий голос, що нагадував вищання заліза... тричі пролунало одне слово: "Лети, лети, лети!" Ураз Катруся хуленько вимастилась якоюсь мастю і вилетіла в каглу" [3, с. 57].

У О. Сомова жінка-демон здатна глибоко відчувати (а досі цього ще не траплялось!), кохати і страждати. Відбувається своєрідне роздвоєння (отже, знову роздвоєнність природи!): Катруся-відьма і Катруся-любляча дружина, що хоче боротися за свою людськість, почуття, хоче позбутися огидного ремесла і зазнати спокою у сімейному щасті. Отак за досить загальним і неквапливим описом дій, ритуалів Катрусі-відьми, зображеним за традиційними народними уявленнями та ще й під впливом М. Гоголя, О. Сомов на крок ближче підступає до висвітлення психологічного прояву трактування відьомства. Протест на вчинене з боку матері зло підказує якісь порухи боротьби десь усередині самої Катрусі (душі ж нема!) – і не більше. Відьомське начало перемагає, перемагають "київські відьми" як сила, яку не здатне перемогти почуття серця відьми.

Але О. Сомов несподівано відкриває цікавий аспект: сімейна ідилія неможлива, бо чар-зілля, що його готують відьми, має зворотну силу – від нього страждає сама чаклунка. Романтичне завершення оповідання – смертний акт – цілковита вигадка, бо ніде у демонологічних оповіданнях не зазначено, щоб відьми пили кров з серця своїх жертв. Однак наскільки логічною є ця вмотивованість такого сюжетного кроку письменника! Він ніби "вбиває двох зайців": карає за відьомськими приписами Федора за підглядання і смертним мукам героя надає романтичного, зловіщого, несамовитого освітлення.

Продовжував традицію опису екзотичного у народному житті й О. Стороженко – великий майстер трансформації уснопоетичних мотивів та образів. Правда, "Закоханий чорт" письменника не вражає читача страшними сценами сваволі відьомського кодла чи неймовірними жорстокостями демонічної сили. Змальовуючи нечисть, О. Стороженко протиставляє насиллю сміх. Він створив досить пікантну сценку розмови дівчини з козаком, свідком якої став оповідач. І – о дивні метаморфози! Дівчина починає роздягатися, і при місячному світлі стає помітним хвостик! Дівчина – відьма, – робить висновок оповідач. А поруч з нею – не козак, а чорт! Ось так! Відьма знається з чортом – це відомо, але О. Стороженко наважується змалювати пікантну сценку – результат таких взаємин, під час якої "чортенята народжуються найневиннішим у світі способом. Чорт ледь торкнувся пальцями рук дівчини, моментально спадають з її долоні в калюжу чортенята-немовлята..." [4, с. 377]. Вигадати такий "найневинніший у світі спосіб" плодження

нечистої сили О. Стороженкові вдалося, переосмисливши деякі деталі у народних повір'ях про те, що нібито чортенята народжуються під час струшування води з мокрих рук. Але найцікавішим видається те, що О. Стороженко змішує поняття про відьму "вроджену" і "вчену". Хвостик у дівчини вказує на "аристократичне" походження відьми – у творі бідна дівчина зізнається, що укласти шлюб з дияволом її спонукала мати [5]. Таке свідоме змішування, на наш погляд, письменник робить не випадково: не відбулась би інтрига у творі. Відтак О. Стороженко змінює вже усталений погляд на відьму: на відміну від попередників, він показує розрив з нечистою силою, на який зважається Одарка. Тому зі сторінок "Закоханого чорта" відьма постає насамперед людиною з нещасливою долею, яка здатна викликати співчуття і оповідача, і читача.

Як зазначає В. Шевчук, другий струмінь розвитку фольклорно-фантастичної прози пов'язаний з іменем Г. Квітка-Основ'яненка. Чи не найяскравіший твір письменника – "Конотопська відьма" – виявив його замилювання химерністю народної фантазії. У цьому творі Г. Квітка-Основ'яненко подає нам ретельний опис жінки-демона з Конотопа, про що В. Даль зазначав: "Весь домашній побут відьми, начиння, хазяйство, описані найправдивіше й найдокладніше, як поголос і повір'я народні про це розповідають" [6, с. 211].

Г. Квітка-Основ'яненко своєрідно знайомить читача з відьмою. Перші два розділи повісті ніби готують місце для розгортання подій, пов'язаних з проявами відьомства у Конотопі. Спочатку знаходимо описи, характеристики відьом у діалогах козацької старшини. І тільки згодом на "сцену" виходить відьма, але не одна, а аж сім. І тільки третьою у переліку виявляється головна героїня повісті – відьма Явдоха Зубиха: "Стара-стара та престаренна!.. вона як удень, то і стара, а як сонце заходить, так вона і молодіє; а в саму глупу північ стане молоденькою дівчинкою, а там і стане старітиса і до схід сонця вп'ять стане така стара, як була вчора. Так вона як помолодіє, то й надіне білу сорочку і коси розпустиє, як дівка, тай піде доїти по селу коров, овечат, кіз, кобил, собак, кішок, а по болотам жаб, ящериць, гадюк... Уже пак така не здоїть, кого задума!" [7, с. 154]

Зав'язкою у творі є сцена топлення відьом – своєрідний тест. Читач постійно у напрузі, чекаючи і сподіваючись, що кожна нова жертва "відьмоборців" виявиться справжньою героїнею твору. І тут привертає до себе увагу своєрідна поведінка Явдохи Зубихи. Вона відверто глузує зі своїх "потопителів", запрошує їх до купелі. Потім напускає ману на езекуторів, і ті, натхнені і засліплені люттю, карають різками ... вербову колоду. Сама ж відьма, насміхаючись з людей, примовляє казочку і регочеться. У такому промовистому епізоді Г. Квітка-Основ'яненко спромігся показати не лише страшну "нечисту" силу відьми, а й невігластво та тупуватість високопоставленого чиновництва Конотопа.

Письменник зробив цікаве подвійне вичленовування постаті відьми: спочатку з масиву інших конотопських "відьом", а вже потім – з усього громадського середовища містечка. Така увага до Явдохи Зубихи поступово загострюється, і відьма врешті стає центральною постаттю в повісті.

Зважаючи на особливе місце відьми у природі, письменник переносить роль медіуму у сферу людських стосунків: саме відьмі призначено за допомогою чарів одружити Забрьоху з Оленою Хорунжівною. Але розумна жінка-демон (у народних віруваннях усі відьми однозначно мудрі!) чинить усе на свій смак. Згадується Явдоха Зубиха як страшна і небезпечна, а водночас добра й симпатична істота. Однак при всій своїй прихильності до цього образу, письменник змушений

покарати відьму, мабуть лише з тому, що в народних уявленнях ця істота, зазвичай, є вічним носієм зла. І згодом виявляється, що покарані всі: сотник – сімейним "щастям", писар – втратою посади, сама Зубиха – лютим кінцем: "Собаці собача смерть". Таке змалювання в сатиричному плані атмосфери темноти і тупості оточення Явдохи Зубихи, майстерно виписаний образ "відьми", як і химерність сюжету, підносять повість-казку на високий рівень художності.

Майже ціле століття еволюціонувала літературна подоба відьми, аж поки у М. Коцюбинського ми не натрапимо на зовсім інше тлумачення вірувань у нечисту силу. Написаний на фольклорній основі образок "Відьма" відкрив українській літературі шлях до психологічного осмислення усього, що пов'язане з цим, за народними віруваннями, вузьковживаним словом. Аналіз та спостереження глибокого психологічного переживання охоплює всю увагу письменника. В образку нема ані сцени топлення, ані сцени палення. Проте маємо два епізоди значно "сильніші" – у тому розумінні, що там, де нема кари тіла, стократ болючішими є тортури моральні, кари душі.

Героїня "Відьми" – Параскіца – дівчина-підліток, вихованка мачухи і рідного батька, зазнає глузу і знущань з боку односельців через підозри у відьмацтві. Власне, М. Коцюбинський багато місця відвів у своєму творі для з'ясування такого психічного феномена, як автосугестія. Причому робить це він ніби опосередковано, бо мотив шукання відьми подає навіть у двох варіантах. Перший – надто загальний, пов'язаний із селом, в якому звістка про відьму призводить до справжнього збурення і кожен ладен виявити відьму й на власні очі переконатись у нечистій силі. І цей, сучасною мовою, масовий психоз змальований через репліки, дії основних відьмошукачів. Апогеем такого психозу можна вважати сцени випробування у церкві та оглядини вдома Параскіци. Гнітюча атмосфера села, яке шукає відьму здогадами, страхом і непевністю, поволі, мов зашморг на шиї, стискається навколо постаті Параскіци. І тут автор переходить до змалювання другого варіанту шукання відьми – надто індивідуального, пов'язаного із психічним життям самої жертви поговору – Параскіци. Розмови, вигуки дітей на вулиці, переслідування настирливих підлітків – усе це створює неймовірний тиск на психіку ще юної особи. Власні вади, що здаються їй причиною усіх попередніх нещасть, упевнюють її з потрібною силою, що щось таки є правдою у людських словах. Дівчина починає шукати у собі будь-які прояви цієї, як їй видається, недоброї хвороби. І несвідомо переконує сама себе у тому, що всі здогади є небезпідставними. Під час першого випробування – публічної молитви (за віруваннями, відьма, коли у церкві співають "Іже херувими...", не витримає і закричить не своїм голосом) – ніхто, на загальне розчарування (!) не почув крику. Проте Параскіца... "ледве здержала той крик. Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклону, стискаючи міцно руки. Невже – правда?" [8, с. 32] Відтепер вона завжди боролася з цим притамованим криком під час кожної служби. Така криза в душі героїні призвела до того, що вона почала відчувати... хвоста. Почала відчувати те, чого насправді не було! Силою самонавіювання Параскіца довела себе до повного психологічного надлому. Друге випробування застає Параскіцу зненацька, воно жорстоке і антигуманне, здатне звести з розуму. Змальовуючи цей епізод, М. Коцюбинський намагався передати наелектризованість атмосфери, в якій проходили публічні оглядини "хвоста". Але поза цими зовнішніми характеристиками письменник прагне заглянути у суть

психологічної проблеми самонавіювання, передаючи переживання і почування Параскіци кількома словами, що конденсують у собі страх, сум'яття, роздвоєність.

Усе те, що відіграло роль своєрідної розваги для села, стало страшною душевною травмою для Параскіци. Але дивно, що звільнення від впливу самонавіюваних переконань у відьмацтві відбувається саме тоді, коли все спрямовано на трагічне завершення історії. Публічне упевнення у тому, що хвоста немає, скидає страшний тягар з душі бідної дівчини: "Серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розливсь по всій її істоті: вона тепер напевно знала, як і всі люди, що вона не відьма" [8, с. 35].

М. Коцюбинський своєрідно змальовує "терапію душі" Параскіци. Для одужання необхідно пережити потужний стрес. Така спроба поставити проблему автосугестії, пояснити психологічне підґрунтя людських страхів і переконань у нечистій силі виявилась у "Відьмі" напрочуд вдалою і новаторською. А опис кардіограми душевного переживання у процесі становлення хибних уявлень про власне "я" виводить цей образок М. Коцюбинського у кращі зразки психологічної прози.

Багатозначність образу відьми у фольклорі, свідоме зацікавлення у ньому письменників і художників пояснюється його складністю, різноманітністю втілення зла, з яким постійно йде боротьба.

1. *Котляревський І.* Енеїда.– К.: Дніпро, 1968.
2. *Шевчук В.* У світі фантазій українського народу // *Огненний змії*.– К., 1990.
3. *Сомов О.* Київські відьми // *Огненний змії*.– К., 1990.
4. *Денисюк І. О.* Любовні історії української белетристики // *Український декамерон*. Дияволиця: Новели, повість.– К., 1993.– Кн. 1.
5. Мотив присилуваного "повідьмачення" ми вже виявляли у "Київських відьмах" О. Сомова, хоча це не властиво для народних уявлень: відьми-матері присвячують своїх дітей чортові одразу ж після народження. Письменники часто грішать проти науковості, але зрідка – проти художності.
6. Цит. за: *Зубков С.* Григорій Квітка-Основ'яненко: Життя і творчість.– К., 1978.
7. *Квітка-Основ'яненко Г.* Повісті та оповідання.– К., 1982.
8. *Коцюбинський М.* Твори у семи томах.– К., 1974.– Т. 2.

Anna HAMASH
INTERPRETATION OF THE FOLKLORE IMAGE OF A WITCH
IN THE UKRAINIAN LITERATURE OF THE XIX CENTURY

On the basis of the folklore materials the author of the article studies folk notions of the witch and analyzes the transformation of this image in the works of the writers of the XIX century, who from a humorous point of view on this character vex to rendering it in the psychological aspect.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.98